

CİLT 1

ŞEHABEDDİN MERCANİ ve KAZAN KÜLTÜRÜ

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Ali Arslan

Doç. Dr. İbrahim Maraş

Yard. Doç. Dr. Recep Çelik

Mehmet Kâmil Berse

Kitabın Adı
Kazanlı Yenilikçi Âlimler Cilt 1
Şehabeddin Mercânî ve Kazan Kültürü

Yayınlayan
Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı

Editörler
Prof. Dr. Ali Arslan
Doç. Dr. İbrahim Maraş
Yard. Doç. Dr. Recep Çelik
Mehmet Kâmil Berse

Düzeltilme
Übeydullah Kısacık

Tasarım
Selim Cayık

Yayın Hazırlığı
Martı Ajans Tur. Rek. Tic. Ltd. Şti
İstanbul

Baskı Tarihi
Haziran 2014

Organizasyon
Dersaadet Kültür Edebiyat Dil Sanat ve Tanıtım Platformu Derneği

Kazan'da
Kültür Faaliyetleri
ve İslamcılık

İsmail Kkkılın
Eđitimci - Yazar

Kazan ve kendisiyle müradif ad ve telakki edilmesi iktiza eden K çevresinin, yani Kazan'ın mütemmim cüzü kabul edilmesi lazım gelen coğrafi-demografik sahanın (İdil-Ural) bugüne kadar layık-ı veçhile hak ettiği alakaya mazhar olmaması sadece Türk dünyasının değil aynı zamanda geniş İslam âleminin de mazur görülemez ve affedilemez ayıbıdır. Aslında Endülüs Emevîleri, hatta onlardan daha fazla kelama ve kaleme muhatap olması icap eden Kazan Tatarları İslam âleminin, Müslümanların sadece maddî-fizikî kuvvetsizliği sebebiyle değil, biraz da lakaydlığı ve cahilliğiyle nisyana ve kadere terk edilmiş, *Allah'la baş başa bırakılmışlardı*. İslamiyet'in zuhurundan günümüze İslam Ümmeti'nin en uzun müddetle kaderleri Yüce Yaratıcı'ya terk ve tevdi edilmiş tek unsuru Kazanlılardı. Onların asırlarca Allah'tan başka yar ve yardımcıları olmamıştır. Bu sebeple Kazanlıların Müslümanlığı, salâbet-i diniyeleri her türlü takdirin fevkindedir; İslam âlemi bu siyakta Kazanlılara sadece ve sadece gıpta edebilir; çünkü şiddeti zaman zaman artan, zaman zaman azalan ama kısa fasıllar hariç tam 4 asır müddetince temadî eden ve doğrudan İslam'ı ve haliyle Kazan Türk-Tatar kimliğini ve varlığını hedef alan bir saldırıyı durdurmak, ona mukavemet etmek konuşurken ve yazarken bile insana şaşkınlık ve ürperti verebilmektedir; ya bir de bunu yaşamak... Her türlü tarif ve tasvirden azade olmalıdır. İşte Kazanlılar hemen her topluluğun kuvvetle muhtemel kaybedeceği böyle uzun süreli bir cenk ve cidalen galibiyetle çıkmış tek Müslüman unsurdur. Kazanlıların hayatlarının sıradan bir parçası haline gelmiş olan bu acı

ve tahammülfersa tecrübeyi yaşamamış ve onları anlaması da pek mümkün olmayan bizlerin yapacağı tek şey samimî ve kalbî bir nedamet ve özürdür.

Kazan Müslümanları birçok açıdan “münferit” hususiyeti haizdir. Bunun bariz ve mühim misali ise maruz kalınan “Kültür baskısı”dır. 19. asırda İslam coğrafyasının hemen tümünü etkisi altına Batı medeniyeti-kültürü her ne kadar arkasındaki emperyalist silahlı siyasî gücün desteğini haizse de onun Müslümanlara galebe çalmasının esas amili karşı konulamaz zannedilen veya addedilen cazibesiydi. Ancak 1552 tarihinde Kazan Hanlığının Rus hâkimiyetine girmesiyle ve kısa sürede Kazanlıların bu hâkimiyeti silahlı mukavemetle izale edemeyeceklerinin anlaşılmasıyla başlayan süreçte ve Sovyet Rusya döneminde de devam eden yaklaşık 4 asırlık bir zaman zarfında maruz kalınan “kültür baskısı” Endülüs Emevîlerinin bile yaşamadığı bir “tekillik-teydi”. Çünkü Pugaçov İsyanı’nda da görüldüğü üzere zaman zaman silahlı mukavemete ictisar etse de kuşatılmışlığı adeta makûs kader ad ve telakki eden Kazanlıların Rus hâkimiyetine siyaseten hiçbir zarar veremeyecekleri aşikârdı. Bu sebeple Kazanlıların tarihî süreç içersinde maruz kaldıkları mezalimin hemen tamamı siyasî değil, kültürel niyet ve saiklere müstenitti. Son yapılan arkeolojik çalışmalar ve sair araştırmalarla zengin bir kültür ve medeniyete sahip olduğu zan/iddia, hatta ispat edilen Kazan Türklerinden bugün elimizde pek fazla bir eserin bulunmaması 1552’deki kültür katliamının şiddetinin derecesine işaret eder gibidir. Kazanlıların yaklaşık 400 yıllık mücadeleleri aslında bir meydan okuma tarihidir. Silah gücüyle mağlup edilen bir millet, tüm kuşatılmışlığına rağmen kültürüne sahip çıkmanın neticesinde galip gelebilmiş, yani hayatta kalabilmiştir. İslam coğrafyasının hiçbir muhitinde hiçbir Müslüman topluluk Kazanlılar

gibi kültürel mukavemet örneği gösterememiştir. Bu, muhteşem ve gurur duyulacak bir örneklik ve tekilliktir. Kazan örneği, kültürün; dinin belirlediği, tayin ettiği, çerçevelediği değil, bizatihi kendisi olduğu bir “değer”e tekabül etmektedir. İşte 19.asrın ortalarına geldiğimizde kültür, bu tespitle uyumlu olarak cami-mektep-medrese ile tebellür ediyor, Kazan Müslümanlarının yaşamı bu üçgen etrafında şekilleniyordu. Bu sebeple Kazan-Tatar aydınlanması, Rönesans’ı, tecdit-ihya hareketi, modernleşmesi denilen olgu, bir medrese hareketidir. Şehabeddin Mercani, Rızaeddin Fahreddin, Musa Carullah, Abdullah Bubi gibi isimleri yok farz ettiğimizde Kazan sadece coğrafi-idari bir birim hüviyetinde kalmazdı; ama bugünkü etkisine ve önemine de sahip olmazdı. 19. asrın ortaları, 20. yüzyılın başlarında Kazan’da meydana gelen bu uyanış hareketinde hangi renk ve tonda katkısı olursa olsun hemen tüm kahramanların yolu kendileri ya da babaları üzerinden medreseyle kesişmiştir. Ülkemize göçmüş, fikir hayatımızda yer edinmiş ne kadar Kazanlı (İdil-Ural) varsa -ki bunlara seküler/laik kimliği bariz olanlar da dahildir- tercüme-i hallerinden öğrenebildiğimiz kadarıyla hemen hepsi de medrese tedrisinden geçmiştir. Osmanlı İslamcıları, yani Yeni Osmanlılar bir mektepliler -ki Tercüme Odası da bir mektepti- hareketiydi ama bizim “Kazan İslamcıları” olarak tavsif ettiğimiz Kazanlıların bilaistisna hepsi medrese kökenliydi.

Yine ilginç bir “tekillik” örneği olarak Kazanlı tacirlerin Türkistan bölgesine giderken Buhara ve Semerkant medreselerinde okumaları için yanlarında çok sayıda talebe götürmeleri, bölgedeki birçok mescit-cami-mektep ve medresenin bu tacirlerin himmeti neticesi yapıp faaliyete geçmesi, 19. asrın sonları ve 20. yüzyılın başlarında yoğunlaşan her türlü kültürel faaliyetin finansmanını bu tacirlerin sağlaması din adamı/molla/ahund-tacir uyumuna nefis bir misaldir.¹

1 “Orenburg’un zengin tüccarlarından Ahmet Bay, vasiyetinde dinî ya da dünyevî, telif ya da tercüme olduğuna bakılmaksızın, yazarlara kitaplarını yayınlama

Siyaset, müessese olarak daha ziyade devletle ve idareyle alakalı bir mefhumdur. Kazan Müslümanlarının 1905-1917 arasındaki faaliyetleri paranteze alındığında onların 4 asır boyunca bağımsız bir devlet meşgaleleri, belki de hayalleri olmadığından siyasî mahiyeti de haiz olan faaliyetlerinin hedefinin kültürel beka olduğuna hükmetmek icap edecektir. Siyaset, mefhum olarak bağımsız siyasî bir varlık ya da ayrı bir devlet talebi manasına gelmemektedir. Bu meyanda siyasî tercihi sureta Çarlık taraftarlığı, Bolşevizm, hatta Stalinizm olan birçok Tatar'ın "kültürel beka" kaygısıyla hareket ettiğini kabul etmek insafli bir yaklaşım olacaktır. Hakeza çeşitli kaynaklarda "dinsiz bir adam"² olduğu belirtilen Sultangaliyev'in de hakikaten dinsizse bile hiç olmazsa mensup olduğu "millet" in kültürel bekasını istihdaf ettiğini ve bu uğurda hayatını kumar olarak ileri sürdüğünü kabul etmek hakkaniyete muvafık bir tavır olacaktır.³ Nasıl ki asırlar boyunca Çarlık, kudreti karşısında sükûtun ihtiyar edileceği bir vakıa ise iç ça-

hususunda yardım için yıllık 500 ruble tahsis edilmesini şart koşmuştu". Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.156; "On dokuzuncu yüzyılın ortasında eğitim ve matbaa Volga ve Ural sahalarının Tatarları arasında önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Tatar kültür hayatının büyümesi için sorumlu olan Tatar burjuvazisi okulların ve camilerin yapılması ve kitap basmak için geniş maddi yardım yapmıştır". Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, Ankara: İpek Matbaası, 1971, s.40.

2 Azade-Ayşe Rorlich, *Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları*, çev. Ahmet E.Uysal, ODTÜ, 1984, s.15.

3 Volga(İdil) Tatarları hakkındaki kapsamlı çalışmaları ile tanınan Ayşe-Azade Rorlich, *Volga Tatarları* unvanlı eserinin Sultangaliyev'den bahsettiği bölümünde şu mühim satırları yazmaktadır: "Rus istila ve tahakkümü Tatarların zengini ve yoksulu için aynı derecede yıkıcı olmuştur. Ayrımcı siyasetlerin hâkim olduğu yüzyıllar, sınıf farklılıklarını silikleştirip cemaatin önüne sebatla birlik olacakları en azından bir mesele- İslam'ı müdafaa davası-koyarak eşitleyici bir etkide bulunmuştu. Bu yüzden Sultangaliyev ve yoldaşı millî komünistler için, yaşamış oldukları sömürge baskısı dolayısıyla bütün Müslümanlar ve bu meyanda tüm Tatarlar proleter bir millettir. Dolayısıyla Müslüman toplumlar tanımlanabilir bazı sınıf farklılıkları gösterebilir de, Ortodoks Marksist sınıf mücadelesi kavramına ters düşüyordu". Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, s.288-289.

tışmadan galip çıkan Bolşeviklik de aynı meyanda mütalaası zaruri bir vakıa olmuştur. Bolşeviklerin İslam'a yönelik politikaları çoğu zaman Çarlık dönemine rahmet okutacak kadar korkunç ve ürperticiydi. Çarlık döneminde "tanassur", Bolşeviklik döneminde de dinsizlik, hatta "Allahsızlık" ön plandaydı. "Militan Allahsızlar Birliği", dinsizler kulübü" ve buna mümasil ve müşabih birlik ve yayın organlarının hedefinin Tatarlar bağlamında "siyaset" olduğunu, bunu ispat sadedinde de Ortodoksluğun da aynı muameleye ve haliyle aynı hükme tabi olduğunu iddia etmek kabul edilebilir bir şey olamayacaktır.⁴ *"İnsan ya kapitalizm safında dindar olur ya da sosyalizm safından dinsiz olur"* mottosunun(!) medlulü, Kazan Müslümanları ve onların kültürel canlılığının lokomotifleri olan "Tatar tüccarlar" bağlamında meşkûk olmasa gerektir. Sovyet Rusya döneminde hac, zekât ve oruç gibi ibadetlerin hedef tahtasına konulması, Çarlık Rusya'sının tanassur politikasından aşağı kalır olmadığı gibi belki ondan da şiddetliydi; tahminimizde yanılmayı samimiyetle arzu etmekle birlikte Kazan Müslümanlarının kültürel mukavemetlerinin Sovyet Rusya döneminde Çarlık Rus-

4 Sovyetler Birliği Komünist Partisi Tatar Oblastı Komitesine mensup öğretim görevlilerinin birinin grup başkanı olan A. Kalaganov "İdeoloji işinin önemli yönü" unvanlı ve Tatarstan Kommünisti'nin 1983 yılına ait ilk sayısındaki İslam aleyhtarı yazısında Tatar ÖSSC'nde 6.115 öğrencinin din ve ateizm tahsili gördüğü 352 Marksizm-Leninizm okulu olduğundan, sadece 1982'de kültür ve sendika kulüplerinde ateizmi yaymak için 60 civarında halk üniversitesi kurulduğundan ve bu üniversitelerde tüm cumhuriyet çapında değişik dinleyici kitlelerine dinsizlikle ilgili konuların işlendiği 9.000 seminer verildiğinden bahsetmekteymiş. Ancak işin sevindirici tarafı yoğun ateizm propagandası istenilen neticeyi vermemiştir. Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, s.326-327; Nadir Devlet'in verdiği bilgiye göre Kazan'da (kendisi Tataristan ifadesini kullanmakta) 1917 senesi itibarıyla 2223 cami ve 3683 imam varken 1980 ortalarında sadece 17 cami kalmıştır. 1917 Devrimi'nden sonra ancak 1989'da ilk defa bir Kur'an-ı Kerim bastırılabilmiş, 11 Haziran 1992'de de Kurban Bayramı 70 yıldan sonra ilk defa resmî bayram ilan edilmiştir. Nadir Devlet, *"Rusya Federasyonu'nda Bağımsızlık Hareketleri: Tatarlar"*, *Unutkan Tarih-Sovyet Sonrası Türkçüleri Alan*, Haz. Semih Vaner, İstanbul, Metis Yayınları, 1997, s.87.

ya'sına nazaran daha zayıf kaldığını zannediyoruz, ancak inancımız odur ki nasıl ki Çarlık Rusya'sında zorla tanassur ettirilen Tatarlar ilk fırsatta din-i mübin-i İslam'la tekrar şerefyâb olmuşsa aynı şekilde Sovyet Rusya'nın ağır dinsizlik propaganda ve politikasıyla İslam'dan ayrı düşenler de ilk fırsatta Müslümanlığa avdet etmişlerdir. Kazan Müslümanlarının hem Çarlık hem de Sovyet Rusya döneminde yaşadığı mezalimler sadece yan yana ve alt alta sıralansa bunları salt yazmanın ve okumanın bile beşer takatini zorlayacağı görülecektir.

Kazan ve muhitinde meydana gelen 19. asırdaki çarpıcı hareketlilik ve bu hareketlilikteki orijinallik hemen herkesin üstünde ittifak ettiği bir husus olmakla birlikte bunun sadece dinî yenileşme hamlesi olarak değerlendirilmesi kanaatimizce eksik bir değerlendirme olacaktır. İslam dünyasında değişik zamanlarda rastlanan fikrî tecdit hareket ve hamlelerinin umumiyetle "ıslah", "ıslah hareketleri", "tecdit faaliyetleri", "ihya" şeklinde tevsim ve tesmiye edildiği malumdur. Ancak ne zaman ki 19. asr-ı milâdiye gelinmiş, bu kabil hamle ve hareketler "Pan-İslamizm", daha doğru bir tabirle "İslamcılık" şeklinde tavsif edilmiştir. Çünkü uzun müddet vuku bulan hemen tüm tecdit-ıslah-ihya hamle ve hareketleri içe dönük mahiyet kesb ve arz etmekteydi. Daha önceki hareketler Müslüman perspektif ve paradigmasının kendi içinde dönüşümü ve gelişimi şeklinde tezahür ediyordu. Müslümanların karşılaştığı meseleler ve dâhil olduğu çatışmalar da esas itibariyle kültür ve medeniyet eksenliydi. Yunan, İran ve Hint kültür ve medeniyetleriyle vuku bulan karşılaşmalarda Müslümanlar bazı değer ve müesseseleri dönüştürerek içselleştiriyor veya öyle zannediyor ama bunlar ne bir aşağılık kompleksinin, ezikliğin neticesi olarak transfer ediliyor ne de ümmetin bütününe etkisi altına alabiliyordu. Siyasî ve silahlı mücadelelerde ise bir iki istisna

hariç hep Müslümanlar galebe çalıyordu. Bu bakımdan 19.asırda iyice tebellür eden ve 3 ana eksen üzerinde meydana gelen ıslah-tecdit hareketleri aynı zamanda dışa dönük bir mahiyeti de haiz olduğu için “İslamcılık” şeklinde isimlendiriliyordu.

İslamcılık, Müslümanların dünyevî hayatlarını ve işlerini Batı medeniyet ve kültürünün dayattığı ve zorladığı din-dışı değer/telakki/paradigma/mefhum/dünya görüşü/ ideolojilerden değil de yine İslam’ın belirlediği ve İslam eksenli/merkezli üretilmiş değer yargılarıyla düzenlemeyi istihdaf eden dinî ama aynı zamanda siyasî ve ideolojik veçhesi de olan bir telakkiydi.⁵ İslamcılık, esasen Batı medeniyetinin salt teknik-teknoloji sahasındaki hâkimiyetinden değil, bu hâkimiyetini İslam topraklarını işgal ve idare niyetinin iyice tezahür, hatta tebellür ettiği bir zaman zarfında neşvünema bulmuştur. Kısaca Batı’nın teknik-teknolojik üstünlüğü kültür ve silahlı güçle işgaline kapı aralamıştı. Bu sebeple İslamcılık, Batı medeniyetinin teknik-teknolojik cihetine ve üstünlüğüne değil, kültür dayatmasına ve silahlı gücüne cevap şeklinde ortaya çıkmıştır. Son zamanlarda Batı medeniyetini ve “modernleşme” olgusunu istihdaf eden araştırmalarda ve ileri sürülen tezlerde teknoloji ve kültür kavram ve kurumlarının ayrılmaz bir birliktelik teşkil ettiği öne çıkıyorsa da yine de bu konuda son nokta koyulmuş değildir. İslamcılık telakkisinin ilk çıktığı zamanlarda teknik-teknoloji arka planındaki kültür ve medeniyet bağlamın-

5 İsmi İslamcılık telakkisiyle adeta müradif hale gelen ve Kazan İslamcılarının başta Rızaeddin Fahreddin olmak üzere hemen hepsinin hayranlık duyduğu Cemaleddin Afganî’nin kalkış noktasını Azade-Ayşe Rorlich çok vazıh şekilde hülâsa etmektedir: “Batının tecavüzüne karşı bir savunma olarak, İslam dünyasında ideolojik ve siyasi bir birlik geliştirmenin (ya da bu anlamda var olan yapıyı onarmanın) aciliyeti onun siyasî ve dinî felsefesinin temelini oluşturuyordu. Afganî bu birliğin, ancak İslam’ın moderne hayat şartlarına uyum sağlayabileceğini kanıtlamasıyla başarılabilceğine inanıyordu”. Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, s.123.

dan mücerret şekilde ele alınıyor, Batı medeniyetinin teknik yönü ile onun işgalci-emperyalist veçhesi arasına kalın bir çizgi çiziliyor, bu meyanda teknik, değer yargılarından arî olduğu inancıyla transfer edilebilir, hatta transferi elzem bir olgu olarak kabul ediliyordu. Kısaca İslamcılık, temel ve derinden bir düşünüşün tezahürü değil de pratik, somut, hissedilen, yaşanan kültür tazyiki ve toprak işgallerine yani emperyalizme bir karşılık verme çabası olarak tecelli ediyordu.

Kazan'daki din-merkezli yenileşme hareketi nadiren "İslamcılık" kategorisinde değerlendirilmektedir. Bugüne sirayet eden ciddi tezler, görüşler, tespitler ileri sürmüş olan Kazan Müslümanlarının bu yenileşme hareketini biz "Kazan İslamcılığı" şeklinde tavsif ve tarif ediyoruz. Çünkü 19. asrın ortalarında kalkış noktası aynı ya da benzer olan ama farklı muhitlerde zuhur etmiş İslam eksenli hareketleri "İslamcılık" üst başlığında değerlendirirken Kazan tecrübesini ceditçilik mefhumuna hasır ve tahsis etmek anlaşılır gibi değildir. Kazan tecrübesinin çokça yapıldığı üzere "modernleşme" mefhumuyla izahı çok absürt görünmese de sekülerleşme-laikleşmeyle birlikte mütalaa edilmesi kötü niyetten başka bir şey değil gibi görünmektedir. Hele de Kadimci-Ceditçi mücadelesinden yola çıkıp Kursavî -ki zaman itibariyle ceditçi de değildir-, Musa Carullah ve Rızaeddin Fahreddin gibi isimlerin Tatar sekülerleşmesinin, yer yer de laikleşmesinin öncüleri olarak gösterilmesi hayreti mucip olmaktadır.

Bunun yanında Kazan merkezli Türk birliği projesini/düşüncesini bu birlikte yer alan bazı isimlerin yıllar sonra bağımsızlaşan görüş ve hareketlerinden yola çıkıp anakronik bir okuma yaparak Pan-Türkizm ya da Rusya'da Türkçülüğün uyanışı şeklinde ele almak ve Pan-İslamizm'den ayrı bir hareketmiş gibi değerlendirmek de ciddi hatalardan biridir.

İsmi âdeta Ceditçilikle özdeş hale gelen İsmail Gaspıralı'nın birleştiriciliğinin de genelde sert ve keskin bir Pan-Türkist bağlamda ele alınması da Gaspıralı isminin taşıyamayacağı bir zorlama olacaktır.⁶ Gaspıralı bağlamında "dilde birlik" çağrısının laikleşme ve Türkleşme çizgisinde değerlendirilmesi de kötü niyetli bir yaklaşım değilse bile ciddi bir tespit ve bakış açısı hatasıdır. Türkçeye vurgu yapılması ne laiklik telakkisine istinat eder ne de Arapçaya muhalefet düşüncesine... Bu, acil bir ihtiyacın pratik çözüm çabasıdır. Çünkü Türkçeye vurgu yapılan hiçbir yerde Arapça öneminden bir şey kaybetmemiştir.

Türk dünyası üzerinde yoğunlaşan isimlerin Kazan tecrübesi gibi İslamcılıkla bağı muhakkak bir tecrübeyi kimi zaman Türkçülük kategorisinde değerlendirmeleri de objektif ve ilmi bir yaklaşımdan ziyade ideolojik ve konjonktürel bir yaklaşımın tezahürü gibidir. Hatta bu yaklaşım, kimi zaman Kazan tecrübesinin İslamcılığı tartışmasız bazı isimlerinin Türkçü olarak tavsif edilmesine kadar varabilmektedir.⁷ Şehabeddin Mercanî gibi bir isim bile *Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ah-*

6 Bu konuda çok doğru ve sağlıklı bir tespitte şöyle yazılıdır: "Gaspıralı'nın en önemli yanı onun birleştiriciliği idi. Onun öngördüğü İslam çerçevesinde bir birleştiricilikti. Türklerin birleştirilmesi, Türk dili topluluklarının birleştirilmesi de onun bu pan-İslamcılığı bağlamında düşünülmelidir". Ahmet Kanlıdere, "Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi (1809-1917)", *Türkiye Günlüğü*, Sayı:46/Yaz 1997.

7 Kimi zaman ilmi ve objektif çalışmalarda da bu kabil ifadelere tesadüf edilebilmektedir. İsmail Türkoğlu, Rızaeddin Fahreddin hakkındaki kapsamlı ve nefis çalışmasında merhumun Arapça kitaplarla yetinmeyip Türkçe yazılmış eserleri de topladığını, Osmanlıca yazılan tarih ve dil kitaplarıyla edebi eserlere de önem verdiğini yazıp Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi, Naima, Cevdet Paşa, Şemseddin Sami, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi Osmanlı-Türk yazarlarının onu en çok ilgilendiren isimler olduğunu belirttikten sonra şunları yazabilmiştir: "Aynı zamanda Fuzulî, Bakî, Nef'î, Nabî, Nedim ve Şeyh Galip gibi divan edebiyatının ileri gelenlerine, hatta Servet-i Fünun ve Türkçülüğün yeni doğmaya başlayan edebiyatına da kayıtsız değildi. Onun Türkçü olmasında bu matbuatın etkisi olduğu açıktır". Türkoğlu, her ne kadar bu ifadelerden sonra A.Battal Taymas'ın Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu unvanlı eserinin 14.sayfasına atıfta bulunuyorsa da sanki

vâl-i Kazan ve Bulgar unvanlı eserinde Kazan Müslümanları arasında İslam'dan gayrı bir Tatar isminden/kimliğinden duyulan rahatsızlığı tenkit ettiği için etnik-millî kimliğe ilk vurgu yapan ve millî uyanışın öncülüğünü yapan biri olarak tanıtılmaktadır.

Kazan İslamcılığı Osmanlı ve Müslüman sömürge topraklarındaki tecrübeden biraz farklıdır ve ne Osmanlı gibi bir devletin bekasını istihdaf etmektedir ne de sömürge İslam topraklarında olduğu gibi emperyalistlerle savaşıp bağımsızlık kazanma arzusundadır. Çünkü Kazan 3 asırdır boyunduruk altındadır ve Rusya; İngiltere ve Fransa gibi değildir. Rusya, elbette ki işgalci ve zalim bir devletti ama vakıa İngiltere ve Fransa ile arasında ciddi bir fark vardı. Kazan, Ruslarla kuşatılmış ve muhtemelen Kazanlıların kahir ekseriyetinin de geleceğini bir şekilde Rusya ile birlikte gördüğü bir bölgeydi. Çünkü Kazan'da bile Ruslar nüfusun mühim bir kısmını teşkil etmekteydi. Tarihi tecrübe Kazan İslamcılığına Rusya'dan tamamen bağımsız bir rota çizememiştir.⁸ Yanlış ve doğru tespitlerin bir arada bulunduğu bir çalışmada Kazan'daki hareketlilik şu şekilde izah edilmektedir:

kendisi de bu tespiti benimsiyor gibidir. Çünkü Türkoğlu devamlı "Balkan savaşlarının acı günlerinde Şura okuyucularına yazdığı kısa bir not onun Türkçülüğünü çok iyi ifade ediyor" demektedir. Bkz. İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000, s.103-104.

Hâlbuki Rızaeddin Fahreddin bu satırlarda Türk kökenli biri olsa da "Müslüman" hassasiyetiyle sarf-ı kelamda bulunmaktadır. Yüzlerce Hintli, Mısırlı Müslüman Balkan Harbi faciası sebebiyle gözyaşı dökerken Rızaeddin Fahreddin gibi hem de Türk kökenli birinin sessiz kalması yaralayıcı olurdu. Kaldı ki yeğeni Fatih Kerimî'nin İstanbul Mektupları'nda Balkan Harbi bağlamında biz Türkler hakkında yazdıkları hayli ağırdır ve haklıdır.

8 "Tatarlar Çar rejiminin sonuna kadar yalnız ilki olan değil aynı zamanda sayısı en çok ve en nüfuzlu Türk soyundan Rusya'daki azınlıktı ve Rus imparatorluğundaki Türk soyunun ve Müslümanların problemleri Tatar-Rus münasebetlerinin ışığı altında gelişirdi". Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, s.20.

“Doğu’da ve Kuzey’de yaşayan tüm Türklerin ruhanî merkezi olan Buhara’nın asırlardır devam eden kültürel ve dinî hâkimiyetinin belirlemiş olduğu eski Müslüman toplum yapısı artık iç ve dış güçlerin etkisiyle çökmekteydi. Rus baskısının izleri ticaret alanında, Rus burjuvazisinin rekabetinin Tatarların Türkistan pazarına girmesine engel olmasında; kültürel sahada, İlmisnki’nin 1870’de başlayan Ruslaştırma politikasında ve dinî hayatta, Hristiyanlaştırma çabalarına 1860’larda yeniden dönülmesinde açıkça görülmekteydi. Büyük tepki gösterdikleri Rus baskısının bütünüyle bilincinde olan Tatarların duyduğu güvensizlik gittikçe arttı. Daha güçlü ve ‘gelişmiş’ olan bu düşmanla uğraşmak durumunda kalan Tatarların yenik düşmemek için yıpranmış geçmişlerinden kopmamaları gerekmektedir. İşte Tatar Rönesansı olarak anılan hareketin temelinde bu görüş yatmaktaydı.”⁹ İlginçtir, İlminskiy’in Tatarları diğer Müslüman unsurlardan ayırıştırma ve Ruslaştırma için öne çıkardığı yerel dille eğitim projesi bile “Tatarlara büyük bir hizmette bulundu. İçinde yer aldıkları ümmet açısından Rus dilinin faydası veya faydasızlığı ve bu fikri kabul ya da reddetmeleri meselesine ilişkin Tatarlar arasında geçen hararetli tartışmalar, 19.yüzyılın sonuna doğru Tatarları karakterize eden entelektüel dinamizmin bir başlangıcı ve sonra da parçası oldu”.¹⁰

9 Chantal Lemercier-Quelquejay, *Abdül Kayyum El-Nasırî 19. Yüzyılda Bir Tatar Islahatçı*, çev. Deniz Bozer, Ankara: ODTÜ, 1984, s.2

10 Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, s.105.

Rusçadan uzak durmak suretiyle Rus kültüründen farklılaşmanın sa-
iki-sebebi, koruma-korunma dürtüsüydü, ancak 19.asra geldiğinde
farklılaşma için takip edilen yöntem artık tehlikeye münker olmuştu.

Şehabeddin Mercanî, Rızaeddin Fahreddin ve daha pek çok Tatar âli-
minin Rusçanın önemine şiddetli vurgu yapmaları aslında perspektif
ve paradigma değişikliğine işaret etmekteydi.¹¹ Misyonerlik ve zorla
Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine gösterdiği mukavemetle çelik gibi
bir imana sahip olduğunu ispatlayan Kazanlıların bazı alanlarda ser-
gilediği “mukavemet şekli” artık işlevini tamamlamış gibiydi. Çünkü
zaman içinde de görüldüğü üzere her Rusça eğitim alan Hıristiyan ol-
muyordu. Ara formül kısaca öyleydi: “*Rusçaya evet ama Rus okulun-
da değil*”. Tanassurun, Ruslaşmanın aracı ve aleti mesabesinde bir
kıymeti haiz olan Rusça, artık kültürel bekanın muhafazasına hizmet
eden faydalı ve zaruri bir alet olarak görülmekteydi. Asırlarca kendi
kültürünü Rusçayı “dışlayarak” ve bir anlamda “içe kapanma” şek-
linde bir mukavemetle koruyan Tatarlar, bu âlimler kanalıyla kültürel
beka kaygısının artık bu dönemde yine Rusça üzerinden izale edile-
bileceğine iknaya çalışılıyordu. Siyasî hareketliliğin bariz olduğu 20.
yüzyılın başlarında medreselerde Rusçaya ağırlık verilmesi, *yoğun
Rusça dil programı ceditçilerin Tatar ümmetinin tecridine son verme
ve cemaati çarlığın kültürel, iktisadi ve siyasi hayatına aktif bir şekilde
katılmaya hazırlama çabalarının göstergesiydi.*¹²

Kazan’daki kültür-eğitim faaliyetleri esas itibariyle ne toplumun
yıllardır sahip olduğu müktesebatın üzerine bina ve inşa edilen ve

11 Mercanî “Rus dilinin aynı zamanda eğitimi ve öğretilmesinin İslam dinine olan
duygu için zararlı olmadığını, fakat aksine Müslümanlara İslamiyet’i anlamak için
daha iyi ve onların kültür seviyesinin artmasına yardım edebileceğine inanmaktaydı”.
Zenkovsky, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, s.38.

12 Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, s.195.

böylelikle de kendi tarihî-tabîî seyrinde meydana gelen/getirilen ve gelişen bir entelektüel-sosyal üretim ve zenginlik ne de faydalı-pratik bir ameliyeydi -ki toplumun genelinin muhafazakâr algı ve anlayışına tersti-; bu faaliyetlerin mecmuunun maksadı, bu faaliyetleri dış dünyaya aksettiren mefhumların medlulü genetik kod haline gelen bir korkunun tezahürü olan millet olarak yok oluştan vikaye, milletin bekasını teminden başka bir şey değildi.¹³ Kazan İslamcılığının gayesi de buydu. Mesela dua ve hutbelerde Türkçe veya Tatarcanın kullanılması bile entelektüel/fantastik/aykırı bir gayret değil, gitgide çok yönlülüğü bariz hale gelen ve günün şartlarını okuyan İslamcı kandan halka ulaşması niyetinin, onları koruma gayretinin neticesiydi. Onlar ne namazda okunan sureleri Türkçeleştirerek ibadet diline müdahale ediyor ne de mesajın önemini şekle kurban ediyorlardı. Buna rağmen Cuma ve Bayram hutbelerinin ve duanın Tatarca ile yapılması muhafazakâr mollaların meslektaşlarını Rus makamlarına şikâyet etmesine yol açabiliyor, çok kıymetli âlimler Pan-İslamizm ithamıyla takibata maruz kalabiliyordu. Ne yazık ki muhafazakâr mollalar Ta-

13 Eğitim ve matbaanın yaygınlaşması etkisini daha 19. asrın başlarında göstermeye başlamış ve daha önceleri zorla Hristiyanlığa döndürülen Tatarların hidayetne de vesile olmuştur. "Matbu İslam dinî kitaplarının çoğalması ve İslam mahallelerinin yeniden örgütlenmesi, 19. asırda, vaktiyle zorla Hristiyanlığa döndürülen Türkler arasında kuvvetli, yeni bir hareket doğurmuştu ki, o da büyük bir ısrarla geri İslam'a dönmek hareketidir. Hristiyanlık'a döndürülmüş olan kardeşlerinden ayırmak amacıyla Müslüman Türkleri başka yerlere nakletmek işi, 18. asrın sonlarına doğru hayli gevşemişti. Şöyle ki: Bir köyde Hristiyan Türklerin sayısı köy ahalisinin 10'da birinden fazla olmadığına, onlar da, Müslüman Türkler de başka yerlere nakledilmiyorlardı. Malov'un fikrine göre, İslam dinî kitapları çoğalınca, Müslümanlar Hristiyan kardeşlerini geri Müslümanlığa çevirmek fikrine gelmişler ve 19.asrın başlarında bazı mollalar-abızlar 'kireşin' denilen Hristiyan Türkleri İslam'a meylettirmeye başlamışlar... Malov'un iddiasına göre, matbu İslam kitaplarının çoğalması Müslümanlar arasında İslam propagandası arzusunun uyandırmış ve bunun neticesinde Müslümanlığa 'sapma' hareketi gün geçtikçe artmış ve genişlemiştir. Vaktiyle zorla Ortodoksluğa çevrilenlerin yeniden İslam'a dönmek hareketleri bütün 19. asır boyunca şaşılacak derecede bir ısrarla devam etmiştir". A.Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1966, s.106.

tarcanın Rusya'da ifa ettiği fonksiyondan da habersiz gibiydiler.¹⁴ Bunun gibi Kur'an tercümesine verilen ağırlık bile ciddi bir sebebe, endişeye müstenitti. 1912 yılı Şura Dergisi'nin 14. Sayısında verilen bir haberde büyük bir kitap mağazasında en çok satılan kitabın Rusça Kur'an tercümesi olduğu ve bunların çoğunun da Sibirya'daki Müslümanlara gönderildiği yazılmıştır.¹⁵ 19. asrın ortalarında artık ne yapılırsa yapılsın bir milleti tarih sahnesinden silmek pek kolay değildi ama kültürel varlığı muhafaza etmek aynı oranda kesin bir şey değildi. Kazan İslamcıları, biraz da siyasî ikbal kaygıları olmamasından dolayı kültürel faaliyetlere yoğunlaşabildiler ve çoğu Müslüman'ın gıpta ettiği bir tecrübeye imza atabildiler.

1905'ten itibaren kültürel öncelik adeta siyasî öncelikle at başı gitmiştir. Ancak nihayetinde siyaset burada da eğitim ve kültür için bir araçtı. Buna ispat ise 3. Duma'daki gelişmelerdir. Bu Duma'da Ortodoks din adamlarının güçlü şekilde temsil edilmelerinin Misyonerlik

14 "Çar hükümetinin gözlerinde Rusya'nın bütün Müslümanları olan-ister Türk soylu Tatarlar ve Kazaklar, Fince konuşan Votiaklar veya Çeremisler, Farsça konuşan Osetler ve Tacikler veya Kafkasyalı Kabardinler veya Çerkezler-bu gruba basit suretle 'Muhammedan' denirdi. Ancak on dokuzuncu yüzyılın sonunda Rus hükümeti Müslümanlar arasında muhtelif etnik gruplar ayırmış, fakat şiveler ve Arap alfabesi hakkındaki bilginin yetersizliği çok defa karışıklığa yol açmış ve her Müslüman'a hangi millî gruba ait olduğuna bakmayarak 'Tatar' tabiri verilmiştir. Buna uymak üzere de Tatar dili Rusya Müslümanları ve resmi yazışmalar için 'Lingua Franca' olmasına sebep olmuştur. Tanıtmaya olan böyle bir yaklaşma aslında Türk soyundan hakların millî şuurları yerine daha ziyade dinlerine bağlılığına yardım etmiştir. Hatta çok defa herhangi bir Türk soyundan dil konuşmayan Müslümanlaşmış Kafkasyalılar; Tatarlar veya Azerbaycanlılarla Ruslardan daha çok istekle karışmışlar ve mühtedilerle Rus idarecisinin her ikisinin gözlerinde, İslam'a dönme mutad üzere Tatarlaşma hareketi idi. İhtilalden beri bu dini ve kültürel bağlar da zayıflamaya başlamış ve şimdi Müslüman olan millî gruplar arasında herhangi bir birliğin mevcudiyetini bugünkü Sovyet Rusya'da kabul etmek daha güç olmuştur" Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, s.12-13.

15 İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002, s.195-196.

uygulamalarında canlanmaya etki etmesi, hükümetin eğitim politikalarının *Duma oturumunda yaptığı konuşmalardan birinde hükümetin görevinin 'tüm gayri Rusları Ruslaştırmak ve tüm gayri Ortodoks unsurlara Ortodoksluğu kabul ettirmek' olduğunu savunan, Varşova Piskoposu Nikolay'ın etkisi altına girmesi üzerine İdil-Tatar milletvekilleri çabalarını yeniden dinî haklar ve eğitim, kısaca kültür meselesi üzerine yoğunlaştırmışlardır.*¹⁶ Bunun gibi Petersburg'daki II. Müslüman Kongresi'nde yaşanan gelişmeler -ki İttifak isimli bir birlik/parti teşekkül etmiş, Kadetlerle işbirliği kararlaştırılmış, hatta icra organları birleşmişti- de hayli açıklayıcıdır. Kadet toplantısında onlara Fransızca hitap eden ve aslında Rusya değil de Osmanlı Devleti bağlamında 1903 senesinde tercihini "Pan-Türkizm"den yana izhar eden Yusuf Akçura: "*Köylü için tarım konusu nasıl esas önemli ise Müslümanlar için de en önemli olan onların dinleridir*" diyerek yol haritasını ilan etmiştir.¹⁷

Serge A. Zenkovsky'nin de isabetle ifade ettiği gibi "*Türk millî uyanışından evvel Müslüman kültür kalkınması gelmişti. Bir dil açısından millî veya ırkî şuurlu Rusya Türkleri arasında 1920'ye kadar Türk Komünistlerinin 'Müslüman ihtilâli' ve 'Müslüman' eğitimi problemlerinden hâlâ bahsetmelerine rağmen Müslüman kültür birliği duygusunu silmemiştir*".¹⁸

Bir samizdat bağlamında söylenen ama son 4 asırlık Kazan tarihi için de geçerli olabilecek şu tespit Tatarların hayat-memat mücadelesin-

¹⁶ Azade-Ayşe, *Volga Tatarları*, s.248.

¹⁷ Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, s.66. Bu kitabın tercümesi yer yer anlam bozukluklarıyla maluldür.

¹⁸ Zenkovsky, a.g.e, s.13.

de rehber ittihaz ettikleri ihtiyatlılığın en az kültürel bağlılık kadar mühim olduğunu da göstermektedir: “İster Çarlık isterse Sovyet biçiminde olsun, Rus devletiyle asırlarca birlikte yaşamaları Tatarlara, hayatta kalmanın anahtarının, sadece kültür ve geleneklere güçlü bir bağlılık değil, aynı zamanda bu amacı güderken gösterilecek ihtiyat olduğunu öğretmiş”tir.¹⁹

19 Azade-Ayşe, *Volga Tatarları*, s.320. Kazan Tatarlarının I.Dünya Harbi Osmanlı Devleti’ne bakışları bu ihtiyata bir misal olabilir. Zenkovsky’nin eserinde yer alan bu bölümü olduğu gibi naklediyoruz: “Alman savaş gemileri Göben ve Breslav’ın Rusya’nın kıyılarına saldırması Türkiye’nin Rusya’ya karşı savaş ilanına sebep oldu ve Müftü Muhammed Yarsultanof Rusya’daki Müslümanlara vicdanlarını yatıştırmak üzere başarılı bir formül gösterdi: ‘Osmanlı hükümetinin başındaki bir avuç adam Almanların tesiri altında Türkiye’yi Ruslarla savaşa ve ona saldırmaya sebep oldu. Rusya’daki bütün Müslümanlar vatanımızı düşmandan korumalıdır’. Bu düşünce Seyid Giray Alkin tarafından süratle desteklendi ve o ‘Pan-İslamizm ruha hitap eder, yoksa Müslümanların kanına ve akrabalarına değil... Müslümanlar dindashlarını yalnız imanları için savunurlar, siyasi menfaatleri için değil’ diye ekledi. Türkiye Rusya’ya dini sebeplerle değil de siyaset bakımından saldırdığından Alkin’in sözleriyle Rusya Müslümanlarının kardeşleri olan Türklere veya halife Sultan’a yardıma herhangi bir mecburiyetleri yoktu. Müslümanların Bakü, Orenburg, Petersburg, Tiflis, Kazan ve diğer şehirlerdeki telgrafları, tezahüratları ve tebliğleri Müftünün ve Alkin’in sözlerini destekliyordu”. Zenkovsky, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, s.192-193. Zenkovsky’nin naklettiği sözleri Müftü veya Alkin değil de İslamcılığı şüpheden arı Rızaeddin Fahreddin ya da o esnada Rusya’da bulunup da Abdürreşid İbrahim dahi söyleseydi bu, kesinlikle ihtiyata hamledilirdi. İttihad-ı İslamcılığı muhakkak olan Abdürreşid İbrahim’in Rusya Müslümanlarının tepkisine sebep olan bir girişim ve beyanını örnek gösterebiliriz: Rusya Müslümanlarının III. Toplantısı için resmî izin işlemi görevlendirilen Seyid Giray Alkin bu işi neticelendiremeyince izin alma işini Abdürreşid İbrahim, Âlim Maksudov ve Lütfullah İshakov üstlenir. Rusya hükümetinin böyle bir toplantıya izin vermeyeceğini anlayan komite aslında tabasbusa yakın bir ihtiramla yazılmış dilekçeyle izin talebinde bulunur. Bu dilekçede yer alan şu ifade her ne kadar gerçek niyeti perdelemek için derç edilmişse de hayli rahatsız edicidir: “Biz, Rusya mutlakîyetinin en sadık bendeleri olan Rusya Müslümanları, yaygın olan Panislamizm fikirlerinin ve halkın mukadderatını tehlikeye koyan sosyalizm, anarşizm gibi yıkıcı düşünceleri geniş halk kitlelerine nüfuz etmesinden duyduğumuz endişe ve bu düşüncelerin İslamiyet’in prensiplerine aykırı olduğunu göz önünde bulundurarak, bu fikirlerle meşru bir şekilde mücadeleyle karar verdik”. Böyle bir dilekçenin altında İslamcılığı, Pan-İslamcılığı bugün dahi ilk akla gelenlerden biri ve Orenburg Dini İdaresini/Müftülüğü bile Rusya’nın hizmetçisi olarak itham etmiş olan Abdürreşid İbrahim’in isminin bulunması manidardır. A.İbrahim bu girişimi sebebiyle İttifak’ın

Bu bakımdan tarihi incelerken sosyoloji kadar psikolojiyi de el altında tutmalıyız. Bugüne gelirsek:

“Tatarların millî-kültürel kimliğinin şekillenmesinde İslam hayatî bir rol oynamıştır. Bugün İdil Tatarlarının etno-sosyal ve kültürel tavırları büyük ölçüde İslamî mirasın damgasını taşır, dinî vecibelere harfiyen uymaktan ziyade, din temelli değerler ve toplumsal teamüllerle duydukları bağlılık, yüzlerce yıllık bir tarihle şekillenmiş kültürel miraslarına olan sadakatlerinin bir neticesidir.”²⁰

Kazan uyanışı, ceditçiliği denilen şey aslında farklı bir İslamcılık şeklidir ve medrese kökenlilerin rengini verdiği orijinal bir harekettir.

hemen tüm üyeleri tarafından kınanmış, niyetinin değil tavrının yanlışlığı sebebiyle özrü kabul edilmiştir. Hasan Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi 1905-1907 Yılları Arasında İdil-Ural Türklerinin Sosyo-Kültürel ve Siyasî Faaliyetleri*, Ankara: AKM, 2012, s.124-125.

20 Azade-Ayşe, *Volga Tatarları*, s.320.